

РОЗДІЛ ІІІ. ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.232

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУЛЮВАННЯ ПОНЯТЬ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Божко В.М., к.ю.н., доцент

Полтавський національний технічний університет імені Ю. Кондратюка

Стаття присвячена дослідженню методологічних підходів до формулювання понять в трудовому праві.

Ключові слова: поняття; термін; явище; працівник; роботодавець; заробітна плата; оплата праці.

Божко В.Н. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМУЛИРОВАНИЮ ПОНЯТИЙ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ / Полтавский национальный технический университет имени Ю.Кондратюка, Украина.

Статья посвящена исследованию методологии формулирования понятий в трудовом праве.

Ключевые слова: понятие; термин; явление; работник; работодатель; заработная плата; оплата труда.

Bozhko V.M. METHODOLOGICAL APPROACHES TO FORMULATION OF CONCEPTS IN LABOR LAW / Poltava national technical university named after G. Kondratyuka, Ukraine.

The article deals with the research of the methodological approaches to formulation of concepts in labor law.

Key words: concept; term; phenomenon; employee; employer; wages; remuneration for work.

Серед усієї сукупності прийомів і засобів, які використовуються для формальної визначеності права та підвищення ефективності правового регулювання, юридична термінологія відіграє вирішальну роль. Відображаючи певне поняття, яке використовується безпосередньо в тексті правового акту за допомогою слів, юридична термінологія відноситься до засобів словесно-документального викладу нормативного матеріалу. Тобто терміни є тим будівельним матеріалом, за допомогою якого будуються правові норми. Юридична термінологія має вирішальне значення і в юридичній техніці, бо виступає початковою ланкою юридичного вираження волі законодавця. Тут доречно було б пригадати вислів Д.А. Керимова про значення термінології в праві: „Навряд чи можна пригадати будь-яку іншу галузь суспільної діяльності, де невірно вжите слово, невірно побудована фраза можуть призвести до таких важких наслідків, як у сфері права” [1, 91].

Тобто як перед тими, хто формулює норми права, так і перед тими, хто їх застосовує постійно виникають різноманітні питання термінологічного та мовностилістичного характеру. До того ж в жодній іншій сфері життєдіяльності людини зовнішня форма вираження думки не має такого важливого, навіть доленосного значення, як в юриспруденції. Адже неточні або помилкові використання юридичних термінів, логічні та граматичні помилки, неточності в формулюванні норм права приводять до багатозначного розуміння змісту самого правила поведінки та, як наслідок, до зниження ефективності правового регулювання суспільних відносин, що є неприпустимим у правничій мові [2, 58]. Тому слід погодитись із В.М. Коссаком, який стверджує: „Вирішення проблем термінологічного характеру є важливою умовою вироблення єдиних підходів до застосування правових норм, що в кінцевому результаті сприятиме ефективному регулюванню правових відносин” [3, 98].

Саме тому, перш ніж розпочати аналіз змісту будь-якого поняття в праві, потрібно, на нашу думку, здійснити загальнометодологічне дослідження підходів до формулювання понять, а також уточнити зміст та співвідношення вихідних категорій – „поняття” і „термін”, щоб розкрити сутність тих явищ, які стоять за досліджуваними категоріями.

Науково-теоретичною основою дослідження стали праці Д.А. Керимова [1], Н.В. Артикуца [2], А.С. Піголкіна [7], І.С. Квітко [9], А.М. Васильєва [12], Б. Рассела [13], Н.М. Хуторян [16] та багатьох інших учених.

Віддаючи належне науковому доробку названих дослідників, методологічні аспекти формулювання понять у трудовому праві для них не були об'єктом спеціального дослідження.

Нашою метою є аналіз методологічних підходів до формулювання понять у трудовому праві взагалі та інституті оплати праці, зокрема, як підґрунтя для подальшого розмежування змісту термінів „заробітна плата” й „оплата праці”.

Відповідно до „Великого тлумачного словника сучасної української мови” „поняття” означає „одну із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкту дійсності” [4, 863]. Згідно ж із „Філософським енциклопедичним словником” воно означає „думку, відображену в узагальненій формі предмети та явища дійсності та взаємозв'язки між ними шляхом фіксації загальних та специфічних ознак, в якості яких виступають властивості предметів та явищ, а також взаємовідносини між ними” [5, 513]. Об'єкт характеризується в понятті узагальнено, що досягається за рахунок застосування в процесі пізнання таких розумових дій, як абстракція, ідеалізація, узагальнення, порівняння, визначення.

Таким чином, „поняття” – це думка, яка узагальнює певну сукупність об'єктів та виокремлює їх за властивою лише для них ознакою. У „понятті” відображаються не всі якості та ознаки, які властиві предмету, явищу чи дії, а лише загальні, основні, найбільш суттєві, які дозволяють відрізнити один предмет чи явище від іншого. „Поняття відображає найбільш загальні й водночас найсуттєвіші ознаки предмета чи явища. Це найвища форма узагальнення як зі сторони об'єкта, так і зі сторони суб'єкта. Зі сторони об'єкта „поняття” є вищою формою узагальнення тому, що воно відображає ознаки не одного предмета, а множини однорідних предметів або ознаки множини проявів одного процесу... Зі сторони суб'єкта „поняття” досягає найбільшої міри узагальнення через те, що воно виникає в процесі глибокого пізнання дійсності не однією людиною, а багатьма людьми і в кінцевому підсумку суспільством загалом”, – стверджував Ю.С. Степанов [6, 11].

Натомість категорія „термін”, відповідно до „Великого тлумачного словника сучасної української мови”, означає слово або словосполучення з відтінком спеціального (наукового) його значення, яке уточнюється в контексті будь-якої теорії чи галузі знань, але відносно незалежного від контексту окремого висловлювання [4, 1241].

Термінологічним прийнято вважати будь-яке слово або словосполучення, яке здійснює номінативну функцію та відображає основне поняття елемента правової норми. Тобто слова виступають не лише засобом передачі думок, ідей законодавця, але й тим будівельним матеріалом, за допомогою яких конструється право.

Автори монографії „Мова закону” дають наступне визначення юридичного терміна: „Це слово (або словосполучення), яке використано в законодавстві, є узагальненим найменуванням юридичного поняття, що має точний та визначений смисл, відрізняється смисловою однозначністю, функціональною стійкістю” [7, 65]. Іншими словами, поняття і термін тісно взаємопов'язані – термін є носієм поняття. Тобто термін має бути якнайточнішим відображенням певного поняття з окремої галузі знань. „Нероздільний зв'язок юридичних понять та відповідних їм термінів проявляється в тому, що впорядкування правової термінології, вирішення її функціональних проблем є неможливим без глибокого наукового опрацювання юридичних понять, їх логічного аналізу та точного визначення” [7, 62]. Неподільність понять та відповідних їм термінів аналізувались також Е.А. Прянішніковим, який зв'язок „явище – поняття – термін” розглядав в єдності [8, 114]. Основним та первинним у цьому взаємозв'язку є явище дійсності. Натомість поняття – це відображення такого явища в свідомості людей, а термін є словесним виразом поняття. На думку І.С. Квітко, поняття може виражатись як аналітично-розгорнутим мовним виразом – визначенням, так і синтетично – терміном [9, 10]. Вважається, що термін служить для позначення певного поняття та розмежування його від інших близьких за змістом понять. В.М. Савицький уточнює, що терміни є найменуваннями певних юридичних понять. „Будучи нерозривно пов'язаним із виробленим юридичною наукою поняттям, термін виступає не лише представником, його символом у правотворчості, але й засобом встановлення обсягу даного поняття, а також передачі та адекватного сприйняття інформації, яка зосереджена у взаємопов'язаних термінах” [10, 23].

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, хочемо зробити перший висновок про те, що

певне явище характеризується окремим поняттям, зміст якого передається за допомогою окремого терміна. Двом явищам мають бути притаманні два різні поняття, і навпаки – різні терміни мають свідчити про існування різних понять та явищ, які вони характеризують. Тобто, у нашому суспільному житті існує таке явище: роботодавець виплачує працівникові певні кошти за те, що останній виконав роботу, обумовлену в трудовому договорі. Цим коштом відповідає спеціальний термін – „заробітна плата”. Цьому терміну, згідно зі ст.94 КЗпП України, відповідає наступне поняття: „винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу”.

Отже, якщо є термін „заробітна плата”, то він має характеризувати певне явище, і, як наслідок, існує (або, принаймні, має існувати) певне самостійне поняття, яке його і описує. Очевидно, що все вищесказане має бути характерним і для терміну „оплата праці”. Адже явище є первинним, а поняття та термін надають йому лише словесну оболонку. Тобто, явище, поняття та термін існують не окремо, а тісно взаємопов’язані між собою. Тут доречно було б пригадати вислів В.І. Леніна: „У житті людини має місце мережа явищ природи. Інстинктивна людина, дикун не виокремлює себе із природи. Свідома людина виокремлює, і саме в термінах проявляється сутність цього виокремлення, тобто пізнання світу. Вони є вузловими пунктами, які допомагають пізнати його та оволодіти ним” [11, 99]. Продовжуючи ці міркування, А.М. Васильєв стверджує, що „мережі явищ навколишньої дійсності в свідомості людини відповідає понятійна мережа уяви про цю дійсність, а вузлові пункти в мережі явищ об’єктивного світу відображаються (виокремлюються) у вузлових, найбільш загальних, абстрактних компонентах понять – термінах” [12, 60]. Однак „мережа явищ природи” не існує сама по собі, об’єктивно, відірвано від людини. Без розвиненої свідомості неможливо навіть виокремити будь-які явища природи. На це, зокрема, звернув увагу Б. Рассел, стверджуючи, що словесні вислови завжди пов’язані з тими чи іншими аспектами біографії спостерігача [13, 19]. Дійсно, адже наш досвід впливає на те, як ми сприймаємо світ, що зайвий раз підтверджує тезу про суб’єктивізм „мережі явищ природи”.

Зупинимось на структурі названої мережі. Її вузловими центрами є поняття, поєднані між собою термінами. Подібна „мережа явищ” існує не лише для емпіричного сприйняття реальності – вона має місце і в абстрактній дійсності. Адже в будь-якій науці існує подібна абстрактна модель як система понять та термінів певної науки – її прийнято називати „термінологічним апаратом” відповідної науки. Крім того, можна з впевненістю стверджувати, що на основі цього апарату функціонує мислення. Як стверджував П.В. Копнін, „терміни супроводжують процес мислення по шляху, визначеному їх змістом. Мислення здійснюється в межах цих термінів ... думка опановує нове шляхом включення його до відомого – до раніше створених термінів” [14, 41].

У теорії права ідея розчленування предмету та формування термінологічних рядів належить А.М. Васильєву, який стверджував: „Ідея розгортання основної правової абстракції полягає в тому, щоб спочатку виявити формування сутності права серед правових категорій, а лише потім їх конкретизувати у відповідних підсистемах правових категорій, які розкриють структуру, генезу та функціонування всієї правової системи. У процесі такого розчленування предмета в категорійній системі теорії права розкривається зміст наступних категорій” [12, 131]. Вчений виокремлює вихідну абстракцію, низку основних правових категорій, а також ті, що підпорядковані основній категорії, за допомогою яких розкривається структура, зміст, розвиток та функціонування правової норми. Окрім того, він вказує на існування в менш загальних підсистемах правових понять другого, третього та інших порядків.

Подібна модель може бути застосована і до термінологічного апарату трудового права. Зокрема, щодо досліджуваних термінів відповідно до логічного правила сходження від абстрактного до конкретного можна скласти наступну схему: вихідними елементами термінологічного апарату трудового права є дві основні парні категорії: „працівник” та „роботодавець”. Щодо них усі інші терміни трудового права виступають як підсистеми, формуючи структурні ланки термінологічного апарату галузі – термінологічні ряди. А.В. Васильєв уточнює: „Термінологічний ряд – це такий підрозділ системи правових категорій, за допомогою якого фіксуються логічні зв’язки між юридичними поняттями, які його формують, та відображаються основні моменти єдності та багатоманітності досліджуваних правових явищ” [12, 134].

Отже, у трудовому праві України терміни „працівник” та „роботодавець” є первинними, вони мають основоположний характер та через це є своєрідним фундаментом, підґрунтям для формування термінологічного апарату всієї галузі трудового права. Математик М.І. Лобачевський справедливо вважав, що „перші терміни, з яких починається будь-яка наука, повинні бути ясними і приведеними до найменшої складової” [15, 186]. Це зауваження повною мірою можна застосувати і до права, адже його мова близька до мови науки. Тобто зміст всіх наступних термінів має розкриватись через первинні терміни.

До другої групи належать категорії окремих інститутів трудового права, які формують термінологічні ряди ближчого оточення первинних категорій. Вони і формують основу термінологічної системи галузі права, а тому назвемо їх вторинними. До них можна віднести наступні терміни: „трудовий договір”, „колективний договір”, „робочий час”, „час відпочинку”, „заробітна плата”, „оплата праці”, „матеріальна відповідальність”, „дисциплінарна відповідальність” тощо. При цьому, формулюючи поняття будь-якого з цих термінів, ми не можемо уникнути використання первинних термінів. Так, зміст вже згаданого терміна „заробітна плата” розкривається як „винагорода..., яку роботодавець виплачує працівникові”; „трудовий договір” – „угода між працівником та роботодавцем”; „матеріальна відповідальність” – „полягає ... у виконанні обов’язку щодо забезпечення цілісності майна роботодавця з боку працівника та щодо охорони праці працівника, дотриманні законодавства про охорону праці з боку роботодавця” [16, 244] тощо.

Завершують конструкцію термінологічного апарату спеціальні терміни, які використовуються окремими інститутами трудового права. За своєю правовою природою вони є похідними від первинних та вторинних і мають переважно внутрішньогалузеве значення. Вони рідко використовуються в нормативно-правових актах інших галузей законодавства. Ось лише деякі з них, які використовуються в інституті оплати праці: „мінімальна заробітна плата”, „середня заробітна плата”, „індексація заробітної плати”, „компенсація заробітної плати”, „організація оплати праці”, „форми оплати праці”, „фонд оплати праці”, „системи оплати праці”, „умови оплати праці”, „тарифна система оплати праці”, „тарифна ставка”, „тарифна сітка”, „схема посадових окладів” тощо.

Зрозуміло, що здійснений поділ понять є досить умовним, адже як первинні, так і вторинні терміни можуть зустрічатися в кількох інститутах трудового права, але, як правило, пріоритетне їх використання характерне для окремого інституту. Наприклад, термін „заробітна плата” є вторинним терміном трудового права, але зустрічаємо його в різних главах КЗпП: у Главі II „Колективний договір”, III „Трудовий договір”, IV „Робочий час”, V „Час відпочинку”, VI „Нормування праці”, VII „Оплата праці”, VIII „Гарантії і компенсації”, IX „Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації” тощо.

Правильно сформована ієрархія термінів дозволяє виявити логічну послідовність розгортання термінологічного апарату, поетапність введення термінів і їх визначень – спочатку первинні, потім – вторинні, і лише в останню чергу – похідні поняття з найбільшим ступенем конкретизації. Одночасно слід вирішувати питання щодо адекватності співвідношення між видом нормативно-правового акту і роллю терміну в термінологічній системі. Адже чим вища юридична сила акту, який регламентує суспільні відносини, тим вищою має бути ступінь узагальненості (абстрактності) терміна, який в ньому визначається. Відповідно акти з меншою юридичною силою можуть містити дефініції похідних термінів (понять) для їх конкретизації.

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, хочемо зробити другий висновок: всі терміни та поняття, за допомогою яких розкривається їх зміст, є взаємопов’язаними. Всі елементи термінологічного апарату, що використовуються в галузі трудового права, відображають реальну дійсність, а тому неможливо їх аналізувати окремо один від одного, адже лише в сукупності вони здатні бути інструментом пізнаваної дійсності, що сприяє кращому усвідомленню їх змісту. Тобто, формулюючи будь-яке поняття, потрібно враховувати зміст тих термінів, які використовуються в новому понятті.

У трудовому праві використовуються різноманітні терміни: загальнонавчівані, терміни з інших галузей права (найбільше із цивільного), терміни інших галузей знань (наприклад, технічні, медичні, географічні, економічні, філософські), і звичайно власні, внутрішньогалузеві

трудоправові терміни. Однак правові поняття та відповідні їм терміни мають певні суттєві, характерні лише їм риси, що вирізняють їх від понять, які використовуються в інших сферах життєдіяльності людини. Т.В. Кашаніна наголошує, що „правові поняття – це згустки знань людини про державно-правові явища суспільного життя. Вони несуть у собі більше теоретичної енергії в порівнянні з іншими елементами правової норми, бо в них міститься концентрована інформація про реальну дійсність” [17, 38].

Слова розвиваються в напрямі спеціалізації окремих наук, загальноновживане визначальне значення слова набуває свого варіативного значення в контексті окремої науки або сфери діяльності. В юридичній лексиці слова загальної мови часто замінюють на словосполучення, і це не випадково. В процесі розвитку „поняття” і перетворення його на „термін” потрібне уточнення значення вихідного слова, що і забезпечується за допомогою приєднання до визначення інших допоміжних слів.

Якщо при цьому врахувати і такий загальноновизнаний серед фахівців трудового права факт, що названа галузь права походить із права цивільного, то як при формулюванні нових понять, так і при розкритті змісту вже існуючих, маємо враховувати ті термінологічні взаємозв'язки, які існували й існують досі. До того ж, використання в нормах трудового права цивілістичних термінів часто супроводжується їх уточненням шляхом додавання прикметника або в результаті заміни словосполученням і тоді поняття перетворюється на трудовий термін. Так, наприклад, трудове право в першу чергу запозичило із цивільного права термін „договір”, уточнивши його найменування за допомогою прикметників „трудова”, „колективна”; „відповідальність” – за допомогою прикметників „матеріальна”, „дисциплінарна”; „спір” – „колективний трудовий спір”, „індивідуальний спір” тощо. У результаті уточнення слова „плата” в трудовому праві утворено низку галузевих термінів – „заробітна плата”, „оплата праці”, які, в свою чергу, зумовили появу інших термінів інституту оплати праці.

Ці та інші новоутворені терміни наповнилися спеціальним трудовим змістом, який ґрунтується на специфіці галузевого регулювання суспільних відносин. Проте, якщо в цивільному праві, скажімо, термін „договір” розкривається через термін „домовленість” (ст.626 ЦК України), а не „угода”, то це слід враховувати не лише науковцям, але й вітчизняному законодавцю.

Таким чином, термінологічний апарат становить не просту механічну сукупність термінів, а структурно упорядковану єдність. До того ж об'єднання категорій та термінів у термінологічний апарат трудового права здійснюється на основі взаємозалежності та взаємозв'язку, що зумовлено системними властивостями законодавства. В результаті логічного взаємозв'язку термінів жоден з них не залишається незалежним, всі вони взаємно визначають один одного та обмежують можливі інтерпретації кожного терміну окремо. Їх залежність один від одного проявляється в тому, що значення (смісл) одного розкривається через інший: наступний термін включає в себе характеристику попереднього. Якщо один термін зумовлює зміст іншого, останній буде похідним. Похідні терміни ґрунтуються на первинних (базових), тобто містять у собі їх зміст. Однак за рахунок спеціальних кваліфікуючих ознак похідні терміни набувають більш конкретного змісту, аніж основні (базові).

Отже, розкриваючи зміст понять „оплата праці”, „заробітна плата” слід розкрити зміст таких термінів як „плата”, „праця”, „робота”, „винагорода”, „роботодавець”, „працівник” тощо.

Наявність спеціальних галузевих термінів у термінологічному апараті трудового права характеризує його з позиції автономності, самостійності, що дозволяє вести мову про нього як про уособлений комплекс лінгвістичних засобів пізнання та відображення правової матерії відповідної галузі права.

Об'єднання термінів трудового права в одне ціле, їх структурування, взаємозв'язок та взаємозалежність, а також відносна самостійність і стійкість функціонування – ось основні ознаки системності термінології, які сприяють якісному сприйняттю елементів термінологічного апарату.

Підсумовуючи все вищевикладене, можемо зробити третій висновок: трудові терміни є відображенням загальноновживаних термінів з додаванням до них окремих слів, внаслідок чого вони набувають нового значення. А оскільки поняття в праві – це провідні смислові

конструкції, то для їх позначення необхідно використовувати адекватні терміни. При цьому слід перш за все враховувати системні зв'язки в середині поняття та між поняттями, а також брати до уваги загально визнані лексико-семантичні норми функціонування різних значень терміну. Адже трудове право поряд із загальноприйнятими словами використовує слова точного значення – терміни, принципи відмінності яких від звичайних слів полягають в тому, що „вони називають свідомо створені елементи спеціального знання” [18, с.28]. А відображення в терміні спеціального знання потребує особливо ретельного підходу до вибору термінів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керимов Д.А. Философские основание политико-правовых исследований / Джангир Аббасович Керимов. – М., 1986. – 250 с.
2. Артикуца Н.В. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права // Право України. – 1997. – № 12. – С. 58-60.
3. Прадід Ю. Право і лінгвістика: нотатки з II міжнародної науково-практичної конференції // Право України. – 2005. – № 8. – С. 96-99.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун. – 2002. – 1440 с.
5. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 272 с.
7. Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит-ра, 1990. – 200 с.
8. Прянишников Е.А. Единство „явление – понятие – термин” и его значение для законодательства // Сов. государство и право. – 1971. – №2. – С. 114-117.
9. Квитко И.С. Термин в научном документе / Ирина Сергеевна Квитко. – Львов: Высшая школа, 1976. – С. 126.
10. Савицкий В.М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии / Под ред.: Сухарев А.Я. – М.: Наука, 1987. – 288 с.
11. Ленин В.И. Конспект книги Гегеля „Наука логики” / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 29: Философские тетради. – XXIV, 782 с.
12. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 420 с.
13. Рассел Б. Исследование значения и истины / Бертран Рассел. – Перевод с англ. Ледникова Е.Е., Никифорова А.Л. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 400 с.
14. Копнин П.В. Логические основы науки / Павел Васильевич Копнин. К.: Наукова думка, 1968. – 250 с.
15. Лобачевский Н.И. Полн. собр. соч. / Николай Иванович Лобачевский. – Т. 1: Сочинения по геометрии. / Под общ. ред. В.Ф. Когана – М.- Л.: Гостехиздат, 1946. – 415 с.
16. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: Монографія / Наталія Миколаївна Хуторян. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
17. Кашанина Т.В. Правовые понятия как средство выражения содержания права // Сов. государство и право. – 1981. – № 1. – С. 36-44.
18. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. На материале лингвистики / Серафима Евгеньевна Никитина – М.: Либроком, 2010. –146 с.